

લોકભાષાઓ પર મહાભારતનો પ્રભાવ

પરબત એચ. ડાભી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

સંસ્કૃત વિભાગ

એમ.એન.કોલેજ,વિસનગર.

ભારતીય સાંસ્કૃતિક વાસ્તવ્યમાં મહાભારતનું મહત્ત્વ અતુલનીય છે. જો કે રામાયણની જેમ જ એમને આર્ષકાવ્ય માનવામાં આવે છે. વીતી ગયેલ ૧૫-૨૦ શતાબ્દિઓથી હિન્દુ સમાજના હૃદયમાં એમનું અધિરાજ્ય છે. મહાભારત કવિઓનો ઉપકાવ્ય ગ્રંથ છે. વ્યાસે કહ્યું છે;

{ it Has ofmadSmad\j ayNtektivbām |

ઈ.સ.પૂર્વ બીજી સદીથી માંડીને આજ સુધી સંસ્કૃત, પાકૃત તથા અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓના સાહિત્યકારોએ મહાભારતમાંથી પ્રેરણા લઈ કાવ્ય, નાટક, ચમ્પુ વગેરે વિવિધ પ્રકારના ગ્રંથોની રચના કરી છે. પતંજલિ મુનિના મહાભાષ્યમાં ૧૦ અને ૧૧ નાટકનો ઉલ્લેખ દર્શાવવામાં આવે છે. ઈ.સ. પૂર્વ પહેલી શતાબ્દિમાં મહાકવિ ભાસે પણ નાટકો લખ્યાં હતાં. ૭૩ નાટકોમાંથી ૬ નાટકો મહાભારત પર આધારિત છે.

કવિ કુલગુરુ કાલિદાસના બે નાટક ivkñovxIyR અને Aiw) anXaakMā m\ માં પણ મહાભારતને ઉપકાવ્ય ગ્રંથ માનવામાં આવે છે. આ રીતે મહાભારતને આકારગ્રંથ માનીને નિર્મિત રચનાઓની સંખ્યા અતિ વિસ્તૃત છે અને ઈ.સ. પૂર્વ બીજી સદીથી શરૂ કરીને xB:garvad ૧૫મી સદી સુધી અવિચ્છિન્ન રહે છે. આ ગ્રંથોમાં નાટક છે શિશુપાલવધાદિ કાવ્ય છે, તેથી જ નલચમ્પુ ભારતચમ્પુ વગેરે ગદ્યપદ્યમય ચમ્પુ વગેરે પણ છે. આમ, સાહિત્ય પર જોઈ શકાય તેવો મહાભારતનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ છે.

લોકભાષા પર જનમાનસના વિચારો પર તથા વિશ્વાસ પર મહાભારતનો જે ગહરો પ્રભાવ પડ્યો છે, તે પણ વિચારવા લાયક બાબત છે. આ સંદર્ભમાં આપણે કહી શકીએ કે, કેટલાંય અર્થાલંકાર એ વાતની પુષ્ટિ આપે છે. સ્વાભાવોક્તિ, ગુઢોક્તિ, વ્યાજોક્તિ, વિવૃતોક્તિ, ઇકોક્તિ, વક્રોક્તિ તથા લોકોક્તિ – આ અલંકારોનું અવાચ્ય દીક્ષિતકથિત લક્ષણ વિચારણીય છે. મહાભારત આપણી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું અભિન્ન અંગ બની ગયું છે. આ કારણે આપણી વિભિન્ન ભાષાઓના મુહાવરામાં કહાવતોમાં, સુવચનોમાં જ્યાં ત્યાં મહાભારતનું વ્યક્તિ વિશેષ પ્રતિબિંબિત થયેલું જોવા મળે છે. કહેવામાં આવે છે કે અનુભવરૂપી સાગર થોડા શબ્દોમાં ગાગરમાં સમાય જાય તો લોકોક્તિ બની જાય છે.

કહાવત શબ્દ k4avt\ સંસ્કૃત શબ્દનું પાકૃત રૂપ છે. મહાભારતના રચનાકારોના રૂપમાં ભલે વ્યાસમુનિ, વૈશંપાયન તથા સૌતિનું નામ લેવામાં આવે છે. પરંતુ મહાભારત પર આધારિત લોકોક્તિયો પર કોઈપણ કર્તાની છાપ નથી.” A proverb is a saying without an author અથવા proverbs are wisdom of street”. આ ઉક્તિઓ અર્થ છે. આ રીતે તો લોકોક્તિઓનું વર્ગીકરણ પ્રમુખ પાંચ ભાગોમાં કરવામાં આવ્યું છે. (૧) કથાત્મકતા (૨) સર્વકારિતા (૩) દેશિકતા (૪) વિષયસંબંધી (૫) સંસ્કૃતનિષ્ઠ. છતાંપણ આજે મહાભારત પર આધારિત લોકોક્તિઓનો વિચાર માત્ર બે મુખ્ય મુદ્દાઓ પર કરવામાં આવે છે. (૧) વ્યક્તિનિષ્ઠ (૨) પ્રસંગનિષ્ઠ

વ્યક્તિનિષ્ઠ લોકોક્તિ

લોકભાષાઓનું સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં મહત્ત્વનું સ્થાન છે એમાં પણ લોકોક્તિઓને અક્ષમ ભંડારનું યોગદાન ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એમાં માત્ર પુસ્તકીયું જ્ઞાન નથી, પરંતુ અનુભવસિદ્ધ બાબત હોય છે. જે સંક્ષિપ્ત છે, છતાંપણ પ્રભાવશાળી છે.

કાવ્ય લક્ષણો અનુસાર એમાં ક્યારેક અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષ પણ થઈ શકે છે, છતાં પણ એમની સારગર્ભિતતા, વ્યગ્યાત્મકતા, અને સજીવતાને કોઈપણ બરાબરી કરી શકતું નથી. yidhāst t dNy5 yNnhāst n t t\ Kvict | વ્યાસની આ ઉક્તિ પ્રમાણિત થાય કે જગતમાં જે કોઈ વસ્તુ જોવા મળે છે તે મહાભારતમાં જોવા મળે છે. આ ગ્રંથમાં અનેકવિધ પાત્રોને પોત પોતાની વિશેષતાઓ છે. પાત્રવિશેષનો સ્વભાવ, કાર્ય, જીવનશૈલી શારીરિક તેમજ માનસિક ગુણદોષ વગેરે બાબત પરવર્તી સમાજે આત્મસાત કરી એ બાબતનું ભાષિક અધિષ્ઠાન આપ્યું.

અગર કોઈ વ્યક્તિ ખૂબ જ કઠિન પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે આજે પણ ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા કહેવાય છે. આ જન્મ બ્રહ્મચર્યનું વ્રત પિતામહ ભીષ્મએ નિભાવ્યું. પોતાના પિતા આપેલ વચનાનુસાર અને તેજ એક આદર્શ બન્યો. અત્યંત દાની વ્યક્તિને કર્ણનો અવતાર માનવામાં આવે છે. ખૂબ જ ખાનારને બકાસુર કહેવામાં આવે છે. ગાન્ધારરાજ શકુનિ ધૂર્તતા અને કપટનીતિનો પુરસ્કર્તા માનવામાં આવે છે. પાંચાલી દ્રૌપદીની ગણના પ્રાતઃસ્મરણીય પતિવ્રતા સ્ત્રીઓમાં કરવામાં આવે છે. કાલી, કરાલ અને વિકરાલ સ્ત્રીઓ હિડિમ્બા કહેવામાં આવે છે. મહાભારતનો નાયક યુધિષ્ઠિર સંપૂર્ણ મહાભારતમાં એક ક્ષમાશીલ વ્યક્તિના રૂપમાં જ વાયકોની સામે આવે છે. ક્યારેક ક્યારેક તો હદની બહાર શાંતિને અપનાવવામાં વાયકોને ગુસ્સો પણ આવે છે. કિરાતાજૂનીયમના પ્રથમ સર્ગમાં માનિની અગ્રશિખા દ્રૌપદીના જાજરમાન ભાષણ ભીમસેનને સમજાવવામાં નાકામયાબ નિવડે છે. તો વાયક પણ j 32r sn\ j hāih pavkm | આ શબ્દોમાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની નિંદાની તુલના કરવામાં આવે છે. અર્થાત અહીં પણ ધર્મરાજ શબ્દ ગૌરવદર્શક નથી, પરંતુ અપમાનદર્શક છે.

મહાભારતમાં ધૃતરાષ્ટ્રનું અંધાપન માત્ર આંધિક નહીં, માત્ર દ્રષ્ટિ વૈકલ્પ નથી, પરંતુ પુત્રમોહમાં ધર્માધર્મવિવેકને ભૂલાવનાર વૈચારિક દષ્ટિહીનતા પણ છે. એટલા માટે જ્યારે પુત્ર પ્રેમને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપીને જ્યારે વ્યક્તિ સારા નરસાનો નિર્ણય કરી શકતો નથી, ત્યારે તેને ધૃતરાષ્ટ્ર કહેવામાં આવે છે. મહાભારતની અદ્યતનીય રાજનીતીમાં એમનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. કહાવત સમગ્ર માનવ વ્યહવારને સમેટી લે છે. સારી સલાહને વિદુરનીતી અને કપટપૂર્ણ સલાહને કણિકનીતિ કહેવું અત્યંત સાધારણ બાબત છે. આ પ્રયોગ પહેલા ક્યારે થયો, કોણે કર્યો એમનું કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી. કહેવતોનો ભંડાર વેદોની જેમ અપૌરુષેય છે અને આ વર્તમાન પેઢીને પૂર્વજોથી ઉત્તરાધિકારના રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રસંગનિષ્ઠ લોકોક્તિ

મહાભારતના અનેક પ્રસંગોમાં કહેવાયેલ ઉક્તિઓના પિતા છે. જેમ કે જે ઘરમાં ભાઈ ભાઈ વચ્ચે બનતું નથી તે ઘરને કુરુક્ષેત્ર તરીકે બતાવવું યોગ્ય છે અને તે ઘરમાં મહાભારત થઈ રહ્યું છે એવું પણ સાર્વત્રિક છે. દ્રોણાચાર્ય પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા લીધી. પત્રપુષ્પફલાન્વિત વૃક્ષ પર પક્ષીની મૂર્તિ મૂકીને એક વિદ્યાર્થીને બોલાવીને કહ્યું અને વૃક્ષ પર શું દેખાય છે એવું પૂછ્યું. બધા કૌરવ-પાંડવોએ વૃક્ષના અંગોનું વર્ણન કર્યું. કેવળ અર્જુને જ કહ્યું કે મને ફક્ત પક્ષીની આંખ દેખાય છે. આ પ્રસંગ પર આધારિત લોકભાષાઓમાં કહેવાવા લાગી કે પક્ષીની આંખ જોવી અથવા એકાગ્રતા, સુક્ષ્મક્ષિત્વ વગેરે લોકોક્તિ છે. ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્ર પર યુદ્ધના કારણે ઉપસ્થિત ગુરૂજન, સગાસબંધી અને ભાઈઓને જોઈ અર્જુન હતોત્સાહ અને ગ્લાનિ અનુભવે છે. દ્વિધામાં પડી જાય છે કે આ પ્રસંગમાં શું કરવું. જીવનમાં દરેક વ્યક્તિને આ પ્રકારની વિવશતા કે માનસિક અંતઃક્રન્ધનો અનુભવ થાય છે. કર્તવ્યાકર્તવ્યના સંદર્ભમાં વિમૂઢ થઈ જાય છે, ત્યારે એવું કહેવામાં આવે કે આની સ્થિતિ અર્જુન જેવી થઈ ગઈ છે.

યુદ્ધપ્રસંગમાં દ્રોણાચાર્ય પૂર્વ અશ્વત્થામા નામનો હાથી મરી ગયો હતો. શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી યુધિષ્ઠિરે ASvT4ama hto ht: એવું કહીને હલકા અવાજમાં nro va kjiro va કહ્યું. ગુરૂ દ્રોણાચાર્યને અશ્વત્થામાને હણાયેલ સાંભળીને શસ્ત્રત્યાગ કર્યો, આજે પણ જ્યારે કોઈપણ બાબત યથાર્થરીતે કહેવી અસંભવ અથવા અનુચિત હોય, ત્યારે બુદ્ધિ ભ્રમકારી વાતને કહે છે અને તેને nro va kjiro va ને અનિશ્ચિત બાબત માનવામાં આવે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના અનેક સુભાષિત જેમ કે yog: kmBukæ1 m\ s'xyāma ivnXyit y467ais t4a kruSTvāls.Jj ayte) anm\ n ih kLya` k'kaiCcdgiRa tat gC7it rj o ragālmk ivi² vāsā` jI āra s'vvaīm ygeyge ma flōukdacn mank' xr` vj yog9m vhaMyhm | વગેરે પ્રસંગવશાત લેવામાં આવે છે. વક્તા કદાચ ભાષા વિષયક હો અથવા વિજ્ઞાનનો અથવા રાજનીતિજ હોય

કે વિધિજ કલાકાર હોય કે શાસ્ત્રજ્ઞ પોતાના પ્રવચનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો મૂલસ્ત્રોત મહાભારતના સુવિચારો કહેવાનું ભૂલશો નહિ A48y prso das આ વાક્યમાં ભીષ્મ પિતામહે પોતાની અગતિકતાનું દર્શન કરાવ્યું હતું. 2mR0v hto hiNt 2moRr(ait ri9t raj a kal Sy kar`m` વગેરે મહાભારતના અન્યાય પ્રસંગોમાં ઉપર્યુકત વચનો અનેકગણી વકૃતત્વશૈલીને શોભાયમાન કરે છે.

મહાભારતના કેટલાક કથાપ્રસંગો જનભાષાઓ પર ખૂબ જ વધારે અસરકર્તા જણાય આવે છે.જથદ્રથવધનો પ્રસંગ મહાભારતમાં વર્ણિત છે,એવા સમયે સૂર્યગ્રહણના કારણે સૂર્યાસ્તની ભાવના બનીને જથદ્રથ નકામો અભિનાનના વ્યૂહથી બહાર આવ્યો અને એવા સમયે ગ્રહણ સમાપ્ત થઈ સૂર્યબિંબ દ્રશ્યમાન થવાને લીધે શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી અર્જુન જથદ્રથના મસ્તકનું છેદન કર્યું. આ પ્રસંગના આધારે Hs yRha j y=4 એવી કહાવત બની ગઈ. સ્ત્રીઓના મુખમાં કોઈપણ વાત ગુપ્ત રહેતી નથી આ વાતનું કારણ પણ યુધિષ્ઠિરે માતા કુંતીને આપેલા શાપમાં છે.પરસ્પરનો ઝગડો કરીને સર્વનાશ કરનાર ભાઈઓની લડાઈને s Mlops MHI કહેવું જ યોગ્ય છે,આ સિવાય સાધારણતઃ રાજનૈતિક પક્ષોમાં ઝગડો થાય છે.તેમને પણ s Mlops MHI કહેવામાં આવે છે.અહી અર્થાન્તર સંક્રમિત લક્ષણનો પ્રયોગ સિધ્ધ થાય છે.મરાઠી લોકનાદ્ય પરંપરામાં j āMbi-AaQyan અત્યંત પ્રસિધ્ધ કે લોકપ્રિય નાદ્ય છે અને તે દ્રૌપદીના મનમાં કર્મ પ્રત્યેની જે અભિલાષા છે એના પર આધારિત છે.

જેવી રીતે કોઈ વ્યંગ્ય ચિત્રકાર પોતે બે ચાર લીટીઓમાં ખૂબ જ મોટો આશય પ્રસ્તુત કરે છે કે,જેમને વર્તમાનપત્રોના બે ચાર અગ્રલેખોમાં પણ સ્પષ્ટ કરી શકાતું નથી, આ રીતે કહાવત તથા લોકોક્તિ શબ્દોના માધ્યમથી ખૂબ મોટો આશય સ્પષ્ટ કરે છે. લોર્ડ બેકને કહ્યું છે કે; The genius, wit and spirit of a nation are discovered in proverbs. કહેવતો દ્વારા માત્ર માનવાની પરખ થઈ શકતી નથી,પરંતુ તેમની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા પણ જાણી શકાય છે. આથી અંતે એવું કહી શકાય કે સંસારમાં એવી એકપણ વસ્તુ નથી, જે મહાભારતમાં જોવા મળતી નથી.

2moRcayRc kanec mo9ec wrtv8R: |
yNnHiSt tdNy5 yNnHiSt n tt\ki=Ct ||

સંદર્ભગ્રંથ

૧. તિવારી, ભોલાનાથ. બૃહત હિન્દી લોકોક્તિ કોષ સંપાદક
૨. એજન, પૃષ્ઠ ૭૦ – ૨૦
૩. કિરાતાર્જુનીયમ ૭ – ૪૪
૪. ભારતીય કહાવત સંગ્રહ વિશ્વનાથ નરવાણે
૫. કુવલયાનન્દ અપ્પય દિક્ષિત – નિર્ણયસાગર,મુંબઈ.
૬. ઠક્કર, સી.એમ.મહાભારતનો સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર પ્રભાવ